

ՈՒԱՐՈՒԲԱՆԻԻ ԵՎ ԲԱԳԲԱՐԹՈՒԻ
ՀԱՐԱԲԵՐԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՇՈՒՐՋ՝

Ուրարտական պետության կրոնի, դիցարանի, ծիսապաշտամունքային համակարգի, արքայական գաղափարախոսության ուսումնասիրման գործում կարևոր դեր կարող է ունենալ Խալդիի աստծո կանանց դերը: Արդյո՞ք Խալդիի ունեցել է կողակից: Ո՞ր աստվածուհին կամ աստվածուհիներն են հանդիսացել Խալդիի կանայք, ինչպիսի դեր է գոծառություններ են ունեցել երանք Ուրարտական կայսրության դիցարանում:

Պատմագրության մեջ ընդունված է Խալդի աստծո կինը համարել Ուարուբանիին: Վերջինիս համարում են արվեստի, արհեստների, պտղաբերության և սիրո աստվածուհի և նույնացրել են ասորեստանյան Սարգոն II արքային պատկանող մի քանի սեպագիր սկզբնաղբյուրներում ուրարտական կայսրության հոգևոր կենտրոն համարվող Սուծածիբի Խալդի աստծո տաճարի գրավման և թալանման դեպքերի նկարագրության մեջ Խալդիի տաճարում որպես վերջինիս կին հիշատակված Բագբարթուի հետ¹: Այս ստումով նույնիսկ

* Հոդվածի պատրաստման ընթացքում արժեքավոր դիտողությունների և խորհուրդների համար իմ երախտագիտությունն եմ հայտնում սիրելի ուսուցչիս՝ Ս. Փիլիպոսյանին: Իմ խորին շնորհակալությունն եմ հայտնում Ս. Գրիգորյանին, ով մեծաճգաբար ինձ հնարավորություն ընձեռեց սահմանված ժամկետից ուշ հանձնել հոդվածը: Հոդվածի պատրաստման ընթացքում տեղի ունեցած քննարկումների և տրամադրած գրականության համար անչափ շնորհակալ եմ Ե. Գրեկյանին, ինչպես նաև ցուցաբերած օգնության համար չեմ կարալ իմ խորին շնորհակալությունը չհայտնել Հ. Մարտիրոսյանին, Ռ. Դանին, Բ. Փորթերին և Գ. Գրիգորյանին:

¹ Меликишвили Г., Наир-Урарту, Тбилиси, 1950, с. 191, 372, Հմայակյան Ս., Վանի թագավորության պետական կրոնը, Ե., 1990, էջ 38-41: Арутюнян Н., Корпус урартских клинообразных надписей (այսուհետև՝ КУКН), Ե., 2001, с. 56, № 39a; Grekian Y., The Will of Menau and the Gods of Urartu, Aramazd,

ուրատագիտության մեջ ներմուծվել է Ուարուբանի-Բագբարթու «տերմինը»²:

Մեր ուսումնասիրության նպատակն է գլխավորապես հնագիտական և գրավոր սկզբնաղբյուրների հիման վրա քննության ենթարկել Ուարուբանիի և Բագբարթուիի հարաբերակցության խնդիրը և փորձել պարզել, թե որքանով է վերջիններիս պաշտամունքը նույնական:

Հոդվածում հանգում ենք այն եզրակացության, որ դեռևս վաղ է նույնացնել Ուարուբանիին և Բագբարթուին: Ամենայն հավանականությամբ, վերջիններս տարբեր աստվածություններ են: Ըստ երևույթին՝ Ուարուբանին կապված էր ուրարտական պետության կրոնական գաղափարախոսության և դրա մասը կազմող ծիսապաշտամունքային արարողությունների հետ, իսկ Բագբարթուն եղել է Մուծածիրյան տարածաշրջանի գերագույն աստվածուհին:

Խալդիի կանանց մասին մենք ուղղակի տեղեկություններ ունենք միայն ուրարտական և ասուրական սկզբնաղբյուրներից: Դրանցից առաջինը Իշպուիեիի և Մենուայի համատեղ գահակալության ժամանակահատվածին պատկանող Օձասարի արձանագրությունն է, որտեղ հիշատակվում է Պուլուադի երկրում Խալդիին ցուլ և ոչխար, ինչպես նաև նրա կնոջը կով գոհաբերելու մասին³: Ցավոք, այս արձանագրությունում ուրարտական տերության գերագույն աստծո կնոջ անունը նշված չէ: Երկրորդն արդեն, ինչպես նշել ենք, ասորեստանյան Սարգոն II արքային պատկանող արձանագրություններն են, որտեղ Խալդի աստծո կինը հանդես է գալիս Բագբարթու անվամբ (հնարավոր է նաև Բագմաշթու ընթերցանության ձևը)⁴:

Armenian Journal of Near Eastern Studies (այսուհետև՝ AJNES), Vol. 1, Yerevan, 2006, p. 162-163.

² Այս մասին տե՛ս՝ Հմայակյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 38-41՝ հղված գրականությամբ:

³ Арутюнян Н., КУКН, № 39а, էջ 56, Salvini M., Corpus Dei Texti Urartei 1 (այսուհետև՝ СТУ), Vol. I, Roma, 2008, А 3-8, p. 137.

⁴ Дьяконов И., Ассиро-вавилонские источники по истории Урарту (այսուհետև՝ АВИИУ), АВИИУ, «Вестник древней истории» (այսուհետև՝ ВДИ), 1951, 2 (36), с. 51-52, 54, АВИИУ, ВДИ, 3 (37) с. 318, 332-333.

Ժամանակին նշանավոր ուրարտագետ Գ. Մելիքիշվիլին, վերլուծության ենթարկելով Մեերի Դոան արձանագրության տեքստը, որտեղ ամփոփված է Իշպուհինի և Մենուա արքաների համատեղ գահակալության ժամանակաշրջանի կանոնակարգված դիցարանը և աստվածություններից յուրաքանչյուրին զոհաբերվելիք կենդանիների տեսակներն ու թվաքանակը, հանգում է այն եզրակացության, որ աստվածությունների մի ցանկը բաղկացած է աստվածուհիներից և քանի որ առաջին հիշատակված աստվածուհին ՈՒարուբանին է, ապա վերջինս Խալդիի կինն է⁵: Նշանավոր ուրարտագետի համար այստեղ որպես կոման են հանդիսացել մի քանի հանգամանքեր:

Այսպես, Մեերի Դոան արձանագրության մեջ աստվածությունների շարքում հիշատակված է ուրարտական դիցարանի գերագույն եռյակը՝ ուրարտական տերության հովանավոր աստված Խալդին, տարերքի աստվածը և արևի աստվածը (համապատասխանաբար՝ Թեյշեբան և Շիվինին)⁶: Իսկ ահա այսպես կոչված աստվածուհիների շարքում համատասխանաբար առաջինը հիշատակվում են ՈՒարուբանին, Խուբան և Տուշպեան: Քանի որ ՈՒարուբանին մի քանի արձանագրություններում հիշատակվում է Խալդիի հետ միասին և առաջինն է Մեերի Դոան արձանագրության աստվածուհիների ցանկում, Խուբան էլ կարող էր համատասխանել ուրարտական Թեյշեբայի խառնիական զուգահեռ Թեշուբի կնոջ Խեբաթի հետ, իսկ Տուշպեա աստվածուհին, որի պաշտամունքային կենտրոնը պետք է որ հավանաբար լիներ Վանի թագավորության մայրաքաղաք Տուշպայում, շատ հավանական է, որ լիներ Վանա լճի արևելյան ավազանի արևի աստված Շիվինիի կինը⁷: Այս տեսակետը հետազայում ընդունվեց և զարգացվեց մի շարք ուրարտագետների կողմից: ՈՒարուբանին նույնացվեց Բագբարթուի հետ, կամ էլ համարվում էր ՈՒարուբանիի մարմնավորումը: Նույնիսկ ուրարտագիտության մեջ ներմուծվեց ՈՒարուբանի-Բագբարթու (Բագմաշթու) տերմինը⁸:

⁵ Melikišvili G., Die Götterpaatrias an der Spitze des urartäischen Pantheons, *Orientalia*, № 34, 1965, S. 441-445.

⁶ Նույն տեղում:

⁷ Նույն տեղում:

⁸ Այս մասին, ինչպես արդեն նշել ենք, տե՛ս հոսկ.՝ Հմայակյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 38-41՝ հղված գրականությամբ:

Ուարութանիի և Բագբարթուի հնարավոր հարաբերակցությունը հասկանալու համար հարկ ենք համարում այն դիտարկել վերջիններիս ուղղակիորեն վերաբերվող հնագիտական և գրավոր սկզբնաղբյուրների լույսի ներքո:

Ուարութանիի մասին առաջին տեղեկությունը մեզ հաղորդում է Վան քաղաքից 60 կմ արևելք գտնվող Իշպուինիի և Մենուայի համատեղ գահակալությանը պատկանող Աշոտակերտի եռախորշ ժայռափոր դռան վրայի երկու անգամ կրկնվող արձանագրությունը, որտեղ Իշպուինի և Մենուան տեղեկացնում են susi-i կառուցման մասին, ինչպես նաև qadulan-i-ում (?) Խալդիին ուղղակի գելու, ցուլ, զոհաբերելու, Ուարութանիին՝ կով և Խալդյան դարպասներին և զենքերին՝ մեկական ոչխար զոհաբերելու մասին⁹:

Հաջորդը Իշպուինիի և Մենուայի կառավարման ժամանակաշրջանին պատկանող մեր կողմից արդեն հիշատակված Մհերի Դռան նշանավոր արձանագրությունն է: Վան քաղաքից 7 կմ հյուսիս-արևմուտք գտնվող այս եռախորշ ժայռափոր դռան արձանագրության մեջ այսպես կոչված առաջինը հիշատակված «աստվածուհիների» շարքում հիշատակվում է Ուարութանիին կով և ոչխար զոհաբերելու մասին¹⁰:

Ըստ ժամանակագրական կարգի՝ մյուս սկզբնաղբյուրը Մենուա արքայի կողմից թողնված Գյուզակի (Վանա լճից հյուսիս-արևելք) կոթողի արձանագրությունն է, որտեղ հաղորդվում է Մենուայի կողմից Խալդյան դարպասների, Խալդի աստծո քաղաքի կառուցման, ինչպես նաև խաղողուտ և մրգատու այգի հիմնելու մասին¹¹: Արձանագրության վերջում նշվում է.

«Երբ խաղողուտը պտղատու դառնա (հասնի), թող Խալդիին քսանհինգ ցուլ և երեք ոչխար, զոհաբերեն, թող մատաղ իրականացնեն ?, և կոթողի առջև, նրբ խաղողը հավաքեն, թող Խալդյան

⁹ Арутюнян Н., КУКН, № 36, էջ 46 – Salvini M., CTU, 1, A 3-2, էջ 129-130.

¹⁰ Հմայակյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 24-32; Арутюнян Н., КУКН, № 38, էջ 44 – Salvini M., CTU 1, A 3 3-1, էջ 125-129.

¹¹ Арутюнян Н., КУКН, № 82 – Salvini M., CTU 1, A 5-33, էջ 224-225.

դարպասներում *qarme*ի իրականացնեն, թող ՈՒարութանիին լինի, թող *qarme*ի Խալդիին լինի կոթողի առջև»¹²:

ՈՒարութանիի մասին մյուս արձանագրությունը գտնվել է Արմավիրից: Ըստ տարբեր կարծիքների՝ այն կարող էր պատկանել Արգիշթի I-ին, Սարգուրի II-ին կամ Ռուսա II-ին¹³: Վնասված և բավականին բարդ ընթեռնելի այս արձանագրության մեջ նշվում է Խալդի աստծուն ուլ՝ ողջակիզելու և ցուլ զոհաբերելու, այնուհետև, ՈՒարութանիին կով զոհաբերելու մասին, Խալդյան դարպասներում Խալդիին և ՈՒարութանիին ոչխարներ, ինչպես նաև զսմառու-ում Խալդիին ուլ՝ ողջակիզելու, ցուլ զոհաբերելու, Թեյշեբա և Շիվիին աստվածներին ոչխարներ զոհաբերելու մասին¹⁴: Այնուհետև, հիշատակվում է Խալդյան դարպասների, «Խալդիի աստծո տան», *ṣpalagi* մասնագիտության տեր մարդու մասին, նորից Խալդիի և ՈՒարութանիի *siriṭani*-ում առջև զոհաբերություններ անելու մասին: Այնուհետև հիշատակվում են ինչ-որ ծեսերի անցկացման մասին *ṣurili* «դասի» համար, կրկին *siriṭani*-ում, որը գտնվում էր *susi*-ի առջև¹⁵: Արձանագրության վերջում ուրարտական արքայի ժամանման առթիվ հիշատակվում է Խալդյան դարպասների առջև Խալդիին զոհաբերություններ կատարելու մասին: Ընդ որում՝ արձանագրությունը պարունակում է հրաման, համաձայն որի զոհաբերված կենդանիների ամբողջ լյարդը և թոքը պետք է մատուցեն Սարգուրի արքային¹⁶:

Մեզ հայտնի հաջորդ արձանագրությունը Արգիշթի II արքային պատկանող Չեբեպի Բաղիի երկկողմանի արձանագրությունն է (Արճեշից հարավ-արևմուտք), որտեղ կոթողի հակառակ կողմի արձանագրության մեջ հիշատակվում է Արգիշթիի աստծուն (*PGI*) ոչխար և կով զոհաբերելու մասին, Խալդիին՝ մեկ պարարտ ոչխար,

¹² Նույն տեղում:

¹³ Арутюнян Н., КУКН, № 270, էջ 271-272 - СТУ 1, А 12-3, էջ 574.

¹⁴ Նույն տեղում:

¹⁵ Նույն տեղում:

¹⁶ Նույն տեղում:

ինչպես նաև Թեյշեբային, Շիվինիին, Ուարուբանիին, դիցուհիներին, և երկու անգամ Արգիշթիի աստծուն ոչխար զոհաբերելու մասին¹⁷:

Մյուս արձանագրությունը Ոուսա II արքայի Կարմիր Բլուրից հայտնաբերված արձանագրությունն է, որն, ամենայն հավանականությամբ, կազմել է Կարմիր Բլուրիի susi-ի հիմնաշարի քարերից մեկը¹⁸: Այստեղ Ոուսա II արքան հաղորդում է Թեյշեբայինի քաղաքի Ուազա երկրում susi և Խալդյան դարպասներ կառուցելու մասին: Արձանագրության մի հատվածում հիշատակվում է qadulani-ում Խալդիին ցուլ, Թեյշեբային և Շիվինիին ոչխար զոհաբերելու, Անիկուին՝ կով, Ուարուբանիին՝ ոչխար, Խալդյան զենքերին և Խալդյան դարպասներին, ինչպես նաև Իարշա (հնարավոր է Իուբշա ընթերցումը) աստծուն՝ ոչխար զոհաբերելու մասին¹⁹:

Այնուհետև նշվում է, որ երբ նոր տաճարի կառուցումն ավարտվի, թող Խալդիին ցուլ, իսկ Ուարուբանիին թող կով զոհաբերվի²⁰: Նաև նշվում է Խալդիին ուլ ողջակիզելու մասին: Կրկին հիշատակվում են տաճարի կառուցման ավարտման ժամանակ Խալդիին տարբեր կենդանիներ, ինչպես նաև Ուարուբանիին կով զոհաբերելու մասին²¹: Այնուհետև տեքստը պարունակում է բավական անհասկանալի բառեր: Սակայն, տեքստի իմաստը ընդհանուր առմամբ պարզ է: Այստեղ հիշատակվում է ես մեկ անգամ Խալդյան դարպասների, «palagi մասնագիտության տեր մարդու, ինչպես նաև «Խալդիի տուն» կառույցի մասին²²: Տեքստի շարունակականության մեջ հիշատակվում է Խալդիի և Ուարուբանիի առջև ինչ-որ ծիսապաշտամունքային արարողությունների մասին, որոնք պետք է տեղի ունենային susi-ի առջև՝ գտնվող siriḫani կառույցում²³: Տեքստում նաև հիշատակություն կա Խալդյան դարպասների առջև Խալդի աստծո պատվին

¹⁷ Salvini M., Recent Discoveries of Urartian Inscriptions, AJNES, Vol. V, 1, Yerevan 2010, p. 34-36.

¹⁸ Dan R., An Hypothesis of Reconstruction on the "Susi" - Temple at Karmir Blur, AJNES, Vol. 2, Yerevan, 2010, p. 44-47.

¹⁹ Арутюнян Н., КУКХ, № 424, էջ 348-350 - Salvini M., CTU, 1, A 12 2, էջ 571-574.

²⁰ Նույն տեղում:

²¹ Նույն տեղում:

²² Նույն տեղում:

²³ Նույն տեղում:

գոհաբերություններ կատարելու մասին²⁴։ Ընդ որում, ինչպես և Արմավիրի արձանագրության մեջ, այստեղ ևս նշվում է, որ գոհաբերված կենդանիների ամբողջ լյարդն ու սիրտը գոհաբերության ժամանակ պետք է մատուցեին արքային իր՝ Թեյշեբաինի քաղաք ժամանելու դեպքում²⁵։

Գրեթե նույն տիպի տեղեկություններ է պարունակում Այանիսի տաճարի արձանագրությունը։ Արձանագրության սկզբում Ռուսա II արքան տեղեկացնում է Ռուսախինիլի էիդուրի կախ քաղաքում susi և Խալդյան դարպասներ կառուցելու մասին²⁶։ Աստվածություններին գոհաբերվող կենդանիների հատվածում հիշատակվում է Խալդիին մեկ ցուլ և երկու ոչխար, իսկ համատասխանաբար տարերքի և արևի աստծուն մեկական ոչխար գոհաբերելու մասին, այնուհետև նրանց է հետևում Ռհարուբանիին մեկ կով գոհաբերելու հիշատակությունը, որին հետևում են Խուտուիինիին, Լուսնի աստծուն, Խալդյան զենքերին և Խալդյան դարպասին մեկ ոչխար գոհաբերելու մասին կարգադրությունը²⁷։ Այանիսի տաճարի արձանագրության մեկ այլ հատվածում հիշատակվում է Խալդիին մեկ մատղաշ ուլ, ինչպես նաև հիշատակվում է մի քանի անգամ ևս Խալդիին և Ռհարուբանիին որոշ կենդանիներ գոհաբերելու մասին²⁸։ Հասկապես ուշագրավ է, որ paḥazani կառույցի կառուցման ժամանակ Խալդիին մեկ մատղաշ ուլ, երկու ցուլ, Ռհարուբանիին՝ կով գոհաբերելու մասին հիշատակությունը։ Այնուհետև, արձանագրության դժվարընթեռնելի հատվածում կրկին հիշատակություն կա Ռհարուբանիի մասին²⁹։

Ինչպես Կարմիր Բլուրի և Արմավիրի արձանագրություններում, այստեղ ևս հիշատակվում է susi-ի առջև գտնվող siriḥani կառույցում Խալդիի և Ռհարուբանիի առջև ինչ-որ արարողություններ

²⁴ Նույն տեղում։

²⁵ Նույն տեղում։

²⁶ Salvini M., *The Inscription of Ayanis (Rusahinili Eiduru=KAI), Cuneiform and Hieroglyphic, Ayanis I, Ten Years Excavations at Rusahinili Eiduru-kai 1989-1998, Documenta Asiana, VI, (ed. A. Çilingiroğlu, M. Salvini), Roma, 2001, p. 259-261.*

²⁷ Նույն տեղում։

²⁸ Նույն տեղում։

²⁹ Նույն տեղում։

իրականացնելու մասին³⁰: Արձանագրությունում նա հիշատակություն կա ³¹palagi մասնագիտության մարդու հետ, ինչպես նաև լյարդի, սրտի և մսեղիքի մատուցման մասին³¹:

ՈՒարուբանի աստվածուհու մասին հիշատակություն կա նաև Ռուսա էրիմենայորդու Գյովելեքի և նրա կրկնօրինակ Սավաջըքի (Հավաձոր) արձանագրություններում, որտեղ Խալդիին, Թեյշնեբային և Շիվինին կենդանիներ զոհաբերելուց հետո նշվում է ՈՒարուբանիին մեկ պարարտ ոչխար և մեկ ոչխար զոհաբերելու մասին³²: Այնուհետև, մեկ այլ հաստատում նա մեկ անգամ հիշատակվում են Ռուսախինիլի քաղաքում զոհաբերվելիք աստվածների ցանկը և նրանց զոհաբերվելիք կենդանիների տեսակներն ու քանակը, որտեղ նա ՈՒարարտուի գերագույն եռյակը կազմող աստվածներին հաջորդում է ՈՒարուբանին, ում այս անգամ պետք մեկ ոչխար զոհաբերվել³³:

Հաջորդ և բավական ուշադրություն գրավող հնագիտական սկզբնաղբյուրները ՈՒարուբանիի անունը պարունակող ուլունքահատիկներն են: Դրանք երկուսն էլ պարունակում են ՈՒարուբանիի անունը կրող արձանագրություններ: Առաջին ուլունքահատիկը այժմ պահվում է Վանի թանգարանում, որի վրայի արձանագրությունում Արգիշթին հիշատակում է այն էրիախի երկրից բերելու և ՈՒարուբանիին նվիրաբերելու մասին³⁴:

³⁰ Salvini M., The Inscription of Ayanis, էջ 260-261:

³¹ Նույն տեղում:

³² Գրեկյան Ե. Գյովելեքի ուրարտական արձանագրությունը, «Պատմա-բանասիրական հանդես» (այսուհետև՝ ՊԲՀ), № 1, 2004, էջ 251: CTU 1 A 14-2, էջ 627:

³³ Նույն տեղում:

³⁴ Dincol A. M., Kavalki E., Van bölge muzesinde bulunan yazitli bir Urartu boncuğu, AnAr, VIII, 1982, s. 231-235: Հստ Մ. Մավլինիի սիրալիր հաղորդման, այստեղ ամենայն հավանականությամբ խոսքը գնում է Արգիշթի I-ի մասին, քանի որ հենց նա էր մեզ հայտնի Արգիշթիներից արշավանք ձեռնարկել դեպի էրիախի երկիր: Վերը նշված ուլունքահատիկների մասին հարցման, ինչպես նաև այս տեղեկատվությունը ինձ հաղորդելու համար՝ իմ երախտագիտությունն եմ հայտնում Մ. Մավլինիին, ինչպես նաև Ե. Գրեկյանին, ով էլ իմ խնդրանքով գրել էր խալացի մասնագետին:

Այժմ մասնավոր հավաքածուում պահվող երկրորդ ուլունքահատիկի վրա, որը պատրաստված է սարդիոնից, նշված է հետևյալ արտահայտությունը՝ ^{md}Uaruba ^{md}Sárduri³⁵:

Հետաքրքիր է, որ Ուարուբանիի մասին բավական հետաքրքիր տեղեկություն կա Այանիսից գտնված մասնաբեկորներից մեկում, որտեղ հիշատակվում է Ուարուբա աստծո մարդու մասին³⁶:

Վերլուծություն: Ուարուբանիին վերաբերող հիշատակություններից ելնելով՝ մենք չենք կարող միանշանակ պնդել, որ հենց Ուարուբանին է հանդիսացել Խալդի աստծո կինը: Օձասարի արձանագրությունում, ինչպես նշեցինք, Խալդին ունեցել է, կին, սակայն վերջինիս անունը նշված չի: Այս հանգամանքը կարող է հանգեցնել տարբեր եզրահանգումների: Շատ հնարավոր է, որ իր պաշտամունքի ներմուծման մի շրջանում Խալդին ընկալվել է որպես առանց կին³⁷, և այս առումով գուցե Իշպուհինիի և Մենուայի համատեղ շրջանում դեռևս միանշանակորեն չէր ընտրվել ուրարտական պետության գերագույն աստծո կողակիցը: Սակայն, եթե հարցին մոտենում ենք մյուս կողմից, ապա Օձասարի արձանագրության համաձայն՝ Խալդիին ցույց են տալիս, իսկ նրա կնոջը կով զոհաբերելու հիշատակության փաստը բավական նման է Խալդիին ցույց են տալիս կենդանիներ և Ուարուբանիին կով զոհաբերելու «բանաձևին»: Այս առումով շատ հնարավոր է, որ այստեղ գրագիրը ցանկացել է շեշտել հենց այդ հանգամանքը: Այնուամենայնիվ, այս խնդիրը դեռևս մնում է վիճահարույց և կարիք ունի նորանոր դիտարկումների և մեկնաբանությունների:

Ինչ վերաբերվում է Գ. Մելիքիշվիլու՝ մեր կողմից նշված այն կարծիքին, ըստ որի՝ Մհերի Դռան աստվածների մի մասը համընկնում

³⁵ Walker C., Texts and Fragments, Journal of Cuneiform Studies, 30/4, p. 234.

Արձանագրությունը հրատարակած հեղինակը առաջադրում է «Ուարուբային, Սարդուրի» ձևը, որտեղ առաջին անունը Ուարուբանիի անվան կրճատված ձևն է, իսկ Սարդուրին վերաբերվում է ուրարտական այդ անունը կրող արքաներից մեկին: Մի շարք քերականական խնդիրների պատճառով, կարծում ենք, որ այս թարգմանության տարբերակը դեռևս վաղ է ճշգրիտ համարել:

³⁶ Salvini M., The Inscription of Ayanis, Inscriptions on Clay, (CB Ay-39), էջ 291:

³⁷ Grekian Y., The Will of Menua..., էջ 174:

են իրար, ապա նոր սեպագիր տվյալների ներքո դրվում են կասկածի տակ: Այսպես, վերջնականորեն պարզվեց, որ Մհերի Դոան արձանագրության այսպես կոչված աստվածուհիների շարքում հիշատակված երկրորդ աստվածուհու անունը պետք է կարդալ Բաբա ձևով³⁸, և այս առումով վերանում են վերջինիս՝ որպես Թեշուբ աստծո կին համարվող Խեբաթի հետ նույնացնելու մոտեցումները: Ընդ որում՝ Այանիսի արձանագրության մեջ Խալդին, Թեյշեբան և Շիվիինից հետո հիշատակվում է հենց Ուարուբանին, իսկ որից հետո հիշատակվում են Մհերի Դոան արձանագրության մեջ որպես արական աստվածություններ հանդես եկող Խուտուինին և Լուսնի աստվածը, իսկ ահա Բաբան հիշատակվում է շատ ուշ, իսկ Տուշպուեան, ով հիշատակվում է Տուշպունիա ձևով, բավական հետին դիրքեր է զբաղեցնում Այանիսի տաճարի արձանագրության աստվածությունների թվում³⁹:

Ինչ վերաբերվում է Ուարուբանիի պաշտամունքին և գոծառություններին, ապա վերը հիշատակված սկզբնաղբյուրներից ակնհայտորեն երևում է, որ վերջինս հանդիսացել է ուրարտական դիցարանի կարևորագույն աստվածություններից մեկը և իր ունեցած դերով ու նշանակությամբ առնվազն նույնիսկ չի զիջել Խալդիից հետո երկրորդն ու երրորդը համարվող Թեյշեբային և Շիվիինին: Ուարուբանիի պաշտամունքն Ուրարտուում առկա է առնվազն Իշպուինիի և Մենուա արքաների համատեղ գահակալության շրջանից: Դատելով Աշոտակերտի, Արմավիրի, Կարմիր Բլուրի և Այանիսի արձանագրությունից՝ կարելի է եզրակացնել, որ այն որոշակիորեն առնչվել է Խալդյան դարպասների հետ: Հետաքրքիր է, որ Աշոտակերտի արձանագրության մեջ հիշատակվող *qudulan* բառը հանդիպում ենք Արմավիրի, Կարմիր Բլուրի, Այանիսի արձանագրություններում, որտեղ նա խոսք է գնում Խալդյան դարպասների մասին: Ամենայն հավանականությամբ, այստեղ Խալդյան դարպասները նույնանում են ուրարտական եռախորշ դռներին⁴⁰: Եվ այս առումով Աշոտակերտի

³⁸ Salvini M., The Inscription of Ayanis, էջ 259-260:

³⁹ Նույն տեղում:

⁴⁰ Tarhan T., Sevin V., The Relation between Urartian Temple Gates and Monumental Rock Niches, Belleten, XXXIX, 1975, p. 407-408.

արձանագրությունը իր բովանդակային իմաստով բավական նման է Արմավիրի, Կարմիր Բլուրի և Այանիսի համապատասխան հատվածների հետ:

Դատելով Գյուգակի արձանագրությունից, որտեղ նշվում է խաղողի կամ գինու հասնելու փուլերի մասին, որը պետք է լիներ տարվա տարբեր եղանակներին, կարելի է եզրակացնել, որ Խաղիին և ՈՒարուբանիին են նվիրված եղել սեզոնային որոշակի ծիսապաշտամունքային արարողություններ, որոնք հավանաբար մեծամասամբ պետք է առնչվեին գինուն կամ խաղողին⁴¹:

Չափազանց հետաքրքիր են ՈՒարուբանիի մասին Արմավիրի, Կարմիր Բլուրի և Այանիսի տեքստերը: Այստեղ ՈՒարուբանին, Խաղիին հետ մեկտեղ կարևորագույն դեր ունի: Շատ հետաքրքիր է Խաղիին և ՈՒարուբանիին թե՛ կենդանիներ զոհաբերելու ե թե՛ ողջակիզելու փաստը: Վերը նշված երեք արձանագրություններում էլ մենք գործ ունենք Խաղյան դարպասների, տաճարի կառուցման հետ: Վերը նշված արձանագրություններից պարզ է դառնում, որ Խաղիի և ՈՒարուբանիի պաշտամունքին է առնչվել *siriḫani* կոչվող կառույցը, որտեղ Խաղիի և ՈՒարուբանիի առջև ին-որ ծիսապաշտամունքային գործողություններ են տեղի ունեցել: Հավանաբար *siriḫani* դրված են եղել Խաղիի և Բագրարթուի արձանները⁴² կամ էլ նրանց խորհրդանիշերը: Բավական հետաքրքիր է, այս տեքստերում հիշատակվում է արքայի ժամանման դեպքում նրան սիրտ, լյարդ և մսեղիք մատուցելու մասին: Միանգամայն ակնհայտ է, որ ՈՒարուբանին Խաղիի հետ կարևորագույն դեր է խաղացել ուրարտական արքայական գաղափարախոսության, ինչպես նաև ծիսապաշտամունքային համակարգի գործում:

Ինչ վերաբերում է ՈՒարուբանիի անունը կրող ուլունքահատիկների փաստին, ապա ուլունքները, մանյակներն ու հմայիլները հանդիսացել են հատկապես էրոտիկ սիրո, տոփանքի աստվածուհիների

⁴¹ Ըստ Ա. Պետրոսյանի՝ Խաղիի պաշտամունքը նաև առնչվել է նաև գինու և խաղողի հետ: Տե՛ս Պետրոսյան Ա., Հայկական ավանդական դրամայի ակունքների շուրջ, ՊԲՀ, 2006, №2, էջ 263-264:

⁴² Salvini M., The Inscription of Ayanis, էջ 261-262:

խորհրդանիշներ⁴³: Այս առումով, չի բացառվում, որ ՌԽարութանին նստնեցել է նման գործառնություններ: Այս ամենը կարծես թե հիմնավորվում է Ս. Հմայակյանի մի շարք ուշագրավ ուսումնասիրություններով, որտեղ հատկապես պատկերագրական և գրավոր աղբյուրների հիման վրա փորձ է արել հիմնավոր կերպով ապացուցել այս տեսակետը⁴⁴:

Ինչ վերաբերում է ուլունքահատիկներից մեկի արձանագրության մեջ Սարգսի և ՌԽարութա աստծո մարդ հիշատակության փաստին, ապա շատ հնարավոր է, որ ՌԽարութանին նվիրված են եղել սպասարկող անձնակազմ և հատուկ ծիսապաշտամունքային կառույց: Այս ամենը կարծես թե լրացնում է մեր կողմից հիշատակված Այանիսի մասնաբեկորներից մեկում ՌԽարութա աստծո մարկանց մասին հիշատակության փաստը, ինչն, ըստ Ե. Գրեկյանի, կարող էր առնչվել կամ աստվածուհուն սպասարկող անձնակազմին կամ նրա տաճարի տնտեսական անձնակազմին⁴⁵: Առաջին վարկածի հավանականության պարագայում կարելի է թաղրել, որ ՌԽարութանի թրմերը ունեցել են հատուկ ուղղվածություն:

Բազմաթիվ: Այս աստվածուհու անունը հիշատակվում է Սարգոն II-ի տեղեկություններից, որտեղ Բազմաթիվ հիշատակվում է որպես Խալդի աստծո կին:

Դրանցից մեկում Սարգոն II արքան տեղեկացնում է իր վստահելի մարդկանց, իր առաջնորդների կողմից Մուծածիրի՝ Խալդի աստծո տաճարի բազմազան և անհամար հարստության թվում Խալդիին և նրա աստվածուհուն Բազմաթիվին իր ճամբար բերելու մասին⁴⁶: Մեկ այլ հաղորդման մեջ հիշատակվում են Խալդիի և նրա կին Բազմաթիվի

⁴³ Փիլիպոսյան Ա., Հայկական լեռնաշխարհի մ.թ.ա. III-II-րդ հազարամյակների ծովախեցիները որպես հնագիտական և ազգագրական հետազոտությունների սկզբնաղբյուր, Հին Հայաստանի մշակույթը, Ե., 1998, էջ 64-65:

⁴⁴ Հմայակյան Ս., ՌԻլունք Շամիրամայի ծով, Հայ արվեստին նվիրված VIII գիտական կոնֆերանսի զեկուցումների թեզիսներ, Ե., 1997, էջ 25:

⁴⁵ Գրեկյան Ե., ՌԻրարտական աստվածապետության առանձնահատկությունների շուրջ. «ՌԻրարտուի արքաները» (նախնական դիտարկումներ), «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ» (այսուհետև՝ ՄՄԱԵԺ), XXIII, Ե., 2004, էջ 328:

⁴⁶ Дьяконов И., АВИИУ, ВДИ, 1951, 2 (36), էջ 51:

զարդերի մասին⁴⁷: Բավական հետաքրքիր է Բագբարթուին վերաբերող մեկ այլ տեղեկություն, որի համաձայն Մուծածիրի Խալդի աստծո տաճարում է գտնվել Բագբարթուի կնիքով ոսկե մատանին, որով որոշումներ էին հաստատում⁴⁸:

Վերլուծություն: Վերը նշված փաստերը շատ քիչ հնարավորություն են տալիս Բագբարթուի պաշտամունքի և գործառույթների մասին եզրակացություններ անելու համար: Ինչպես արդեն ենթադրվել է, Խալդիին և Բագբարթուին առնանգելու փաստը կարող է հուշել Մուծածիրի տաճարում նրանց արձանների գոյության մասին⁴⁹: Չի բացառվում, որ դրանք ուղղակի եղել են Խալդիի և Բագբարթուի պաշտամունքային խորհրդանիշները: Ինչպես ժամանակին նկատվել է, Խալդիի անունը հիշատակվում է որպես և Ռուսայի և ՈՒրգանայի աստված, սակայն Բագբարթուի անունը կարծես թե հիշատակվում է միայն որպես ՈՒրգանայի աստված լինելու պարագայում⁵⁰, ինչից կարելի է եզրակացնել, որ Բագբարթուն եղել է տեղական աստվածուհի:

Կնիքով ոսկե մատանու առկայության փաստը հաստատում է առնվազն Մուծածիրի տաճարում գուշակություններ անելու մասին⁵¹ և, քանի որ այդ մատանին պատկանում էր հենց Բագբարթուին, ապա, ամենայն հավանականությամբ, վերջինս առնվազն ունեցել է նաև գուշակության հովանավոր աստվածուհու գործառույթներ: Այս առումով հետաքրքիր է, որ Նոր Ասորեստանյան թագավորությունում գուշակության կարևորագույն կենտրոնն էր համարվում Արբելա քաղաքում գտնվող Իշթար աստվածուհու տաճարը⁵²: Արբելան իր տեղանքով պետք է բավական մոտ գտնվեր Մուծածիրին և այս առումով շատ հնարավոր է, որ այս ամենը լինե՛ր Արբելա-Մուծածիր կրոնական

⁴⁷ 48 АВИИУ, ВДИ, 3 (37) с., 332

⁴⁸ Նույն տեղում:

⁴⁹ Пиотровский Б., նշվ. աշխ., էջ 223:

⁵⁰ Лосева И., Некоторые урартские ювелирные изделия с изображением ритуальных сцен (К вопросу об иконографии бога Халди и богини Арубани), Древний Мир, М., 1962, с. 309;

⁵¹ Пиотровский Б., Ванское царство (Урарту), М., 1959, с. 223; Գրեկյան Ե., Ուրարտական աստվածապետության..., էջ 326:

⁵² Teppo S., Women and Their Agency in the Neo-Assyrian Empire, Helsinki, (Master's Thesis, April 2005), p.90.

փոխազդեցությունների արդյունք: Չպետք է բացառել, որ երկու աստվածուհիների պաշտամունքն ինչ-որ ժամանակահատվածում ծագել է միևնույն տեղանքից կամ միևնույն հոգևոր ընկալումների ակունքներից:

Մեր կարքիքով կան ես երկու սկզբնաղբյուրներ, որոնք առնչվում են Բագբարթուի պաշտամունքին և գործառույթներին և կարող են լրացնել այդ բացը: Այսպես, Մարգոնի ավարի թվում հիշատակվում է մահիճի մասին⁵³: Շնորհանրապես հաճախ հենց տաճարում տեղադրված մահիճի վրա էլ արքան կամ նրան խորհրդանշող անձը և տաճարի քրմուհին իրագործում էին սրբազան ամուսնության ծեսը, որտեղ արքան խորհրդանշում էր գերագույն աստծուն, իսկ քրմուհին՝ պաշտպանության աստվածուհուն: Այս ծեսը կոչված էր ապահովելու արքայի՝ որպես տերության և բնակչության հովվի իշխանության օրինականությունը և երկրի բարօրությունը⁵⁴: Չի բացառվում, որ նման գործընթաց է տեղի ունեցել Մուծածիբի Խալդի աստծու տաճարում, որտեղ արքան կամ նրան մարմնավորող անձը կերպարանավորել է Խալդի աստծուն, իսկ քրմուհին՝ Բագբարթու աստվածուհուն⁵⁵: Կարելի է ենթադրել, որ ուրարտական տերությունում Բագբարթուն գուցե նաև մարմնավորել է Մուծածիբի տաճարի գերագույն քրմուհուն: Այս առումով բավական հետաքրքիր է Բագբարթու անվան ստուգաբանություններից մեկը, ըստ որի այն ծագում է իրանական *baga* – «աստված» և *bartr* – «կին» բառերի ակուզատիվ ձևից և նշանակել է «աստծու կին»⁵⁶: Մ. Ռիմսշնայդերը նույնիսկ չի բացառել, որ Բագբարթու

⁵³ Дьяконов И., АВИИУ, ВДИ, М., 1951, 2, с. 332.

⁵⁴ Սրբազան ամուսնության ծեսի մասին տե՛ս օրինակ՝ Nissinen M., Uro R. (ed.), *Sacred Marriages: The Divine-Human Sexual Metaphor from Sumer to Early Christianity*, Winona Lake, 2008.

⁵⁵ Ուրարտական պետությունում «Սրբազան ամուսնության» ծեսի հնարավոր գոյության մասին տե՛ս՝ Բադալյան Մ., «Խալդի և Բագբարթու»: Ուրարտությունում «Սրբազան ամուսնության» ծեսի գոյության խնդրի շուրջ, 2008, «Էրեբունի պատմահնագիտական արգելոց-թանգարանում 2008 թ. տեղի ունեցած Բ. Պիտրովսկու ծննդյան 100 ամյակին նվիրված գիտաժողովի հոդվածների ժողովածու, հանձնված է տպագրության:

⁵⁶ Հղվում է ըստ՝ Riemschneider M., *Die urartaischen Gottheiten*, *Orientalia*, Vol. 32, Roma, 1963, S. 149.

դիցուհու կերպարի և գործառնությունների տակ թաքնված լինի վաղ շրջանի ինչ-որ քրմուհու նախատիպ⁵⁷: Մեր կարծիքով, չի բացառվում, որ Բագբարթուն լիներ նաև ամենավազն Մուծածիքի Խալդի աստծո տաճարի գերագույն քրմուհու տիտղոսը: Այս ամենով հանդերձ չպետք է այստեղ բացառել հնարավոր այլ զարգացումների փաստը:

Մեր ենթադրությունը կարծես թե հաստատում է մեկ այլ սկզբնաղբյուր: Այսպես, համաձայն ասորական տեքստերի՝ Մուծածիքի Խալդի աստծո տաճարում գտնվում էին ցլի, ինչպես նաև իր հորթուկի հետ կովի բնական չափեր ունեցող արձանները, որոնք ձուլվել էին տաճարում կուտակված պղնձի պաշարներից՝ Մարդուրի Իշպուինիորդու հրամանով⁵⁸: Անկախ այն հանգամանքից, թե իրականում ով է ներկայացված Մարդուրի անվան տակ⁵⁹, ակնհայտ է, որ վերջինս մեծ նշանակություն ու դեր է տվել այդ արձանների ձուլմանը և դրա համար առանց վարանելու օգտագործել է տաճարի պահոցներում որոշակի նպատակներով ամբարված պղնձի մեծ մասը: Վերոհիշյալ տեքստում կովի և հորթուկի հորինվածքային արձանախմբի հիշատակության փաստը, մեր կարծիքով, իր ուղղակի գուգահեռներն ունի Նոր ասորական թագավորությունում հայտնի իր հորթուկին կերակրող կովի սյուժեի հետ, որտեղ կովը համարվում էր Իշթար-Մուլլիսսու աստվածուհու կենդանական մարմնավորումը (վերջինս հիշատակվում է նաև որպես վայրի կով), իսկ հորթուկը

Բագբարթու (Բագմաշթու) աստվածուհու անվան այլ ստուգաբանությունների ե գործառնությունների մասին տես օրինակ՝ Грантовский Э., Ранняя история иранских племен в Передней Азии, М., 1970, с. 297-305; Биятов Л., К вопросу об интерпретации Халди и Арубани-Багбарту, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների» (այսուհետև՝ ԼՀԳ), 11, Ե., 1974, էջ 98-106, նույնի՝ Über die nature des gottes Haldi und der göttin Arubani-Bagbartu, Oikumene, 2, Budapest, 1978, S. 149-152; Հմայակյան Ս., Վանի թագավորության..., էջ 38-40; Պետրոսյան Ս., Հին Մարաստանի տարածքի երրորդ էթնիկական տարրի մասին, ՊԲՀ, 1979, (4), էջ 52-53:

⁵⁷ Riemschneider M., նույն տեղում:

⁵⁸ Дьяконов И., АВИИУ(2), 46, էջ 318:

⁵⁹ Ըստ Ն. Ադոնցի՝ գրագրի սխալի հետևանքով Իշպուինի Մարդուրորդին դարձել է Մարդուրի Իշպուինորդի տես Ադոնց Ն., Հայաստանի պատմություն, Ե., 1972, էջ, 194; Дьяконов И., ВДИ, 3 (37) էջ 318, 333:

թագաժառանգի հետ⁶⁰։ Կարծում ենք, որ ուրարտացիների համար այս ընկալումը նա խորթ չի եղել։ Ցույլը, կովը և հորթը կարող էին հանդիսանալ Խալդի աստծո, Բագբարթու աստվածուհու և վերջիններիս երկրային դրսևորումը հանդիսացող քրմապետ-արքայի, գերագույն քրմուհու և նրանցից ծնված օրինական գահաժառանգի խորհրդանշական կերպավորումները։

Եզրահանգումներ։ Այսպիսով ամփոփելով հոդվածը՝ մենք հանգում ենք հետևյալ եզրակացությանը, որ չպետք է Ուարուբանիին միանշանակորեն նույնացնել Բագբարթուի հետ։ Ուարուբանին կարևորագույն դեր է խաղացել ուրարտական արքայական գաղափարախոսության հետ կապված ծիսապաշտամունքային արարողությունների մեջ։ Նա նաև ունեցել է իր հաստությունը և նրա հետ կապված խավը։ Խալդիի և Ուարուբանիի պաշտամունքի համար կարևոր դեր է խաղացել *sirḫani* կոչվող կառուցը։ Ինչ վերաբերում է Բագբարթուին, ապա վերջինս հավանաբար եղել է Մուծածիրի, գուցե նաև հարակից տարածքների գերագույն աստվածուհին։ Իհարկե, չի բացառվում, որ Մուծածիրում Բագբարթուն իրականացրել է հենց Ուարուբանիի դերն ու գործառույթները, սակայն այս ամենը մեզ դեռես հիմք չեն տալիս միանշանակորեն նույնացնելու նրանց։ Նոր Ասորեստանյան թագավորությունում Աշշուր աստծո կինը համարվող Նինվե և Աշշուրի Իշթարները իրենց գործառույթներով բավական տարբերվում էին⁶¹։ Բացի նրանից կար նաև Մուլլիսու աստվածուհին, ով նա հանդիսանում էր Իշթար աստվածուհու մարմնավորումներից մեկը⁶²։ Մեր կարծիքով շատ հավանական է, որ նման մոդել գործած լինել նաև ուրարտական թագավորությունում։

⁶⁰ Parpola S., *Assyrian Prophecies*, Helsinki, University Press, 1997, XL, նույնի՝ *Monetheism in Ancient Assyria, One God or Many? Concepts of Divinity in the Ancient World* (ed. by B. Porter), Bethesda, 2000, p. 195.

⁶¹ Porter B., *Ishtar of Nineveh and her Colloborator, Ishtar of Arbela in the Reign of Assurbanipal*, Iraq, Vol. LXVI, London 2004, p. 42; Lambert W., *Ištar of Nineveh*, Iraq, Vol. LXVI, London, 2004, p. 35:

⁶² Porter B., նշվ. աշխ., էջ 42; Parpola S., *Assyrian Prophecies*, Helsinki, University Press, 1997, XL, p. 194-195.

MIQAYEL BADALYAN
("ETHNOS" SCECR)

ON THE RELATION BETWEEN UARUBANI AND BAGBARTU

According to the generally accepted point of view in the professional urartological historiography Arubani is considered to be the spouse of the supreme god of the Urartian state Haldi. With her was identified in the Urartian texts Bagbartu who was mentioned in the temple of god Haldi in Musasir as Haldi's wife (spouse). In this respect even the term Arubani-Bagbartu was introduced into Urartology. In this article we try to clarify the relations between Arubani and Bagbartu on the basis of archaeological and written sources. In the article we come to the conclusion that it is still very early to identify the cult of the two goddesses mentioned above. The cult of Arubani was evidently connected with the ceremonial and religious complex of the Urartian royal ideology, and Bagbartu was in all probability the local goddess of Mucacir. With her functions she resembles more Mullissu who was one of the personifications of the goddess Ishtar of the new Assyrian Kingdom.